Materiallar to’plami · Conference Proceedings
QATAG‘ON QURBONLARI: TARIXIY XOTIRA, MILLIY O‘ZLIK VA MA’NAVIY MEROS
10 September – 10 October 2026
UDK 1

ABDULLA AVLONIY – XALQNI MA’RIFATGA CHORLAGAN FIDOIY

Raxmonali Jumadilayevich Soxibov*
Farg’ona davlat universiteti “Tasviriy san’at” kafedrasi katta o’qituvchisi
✉ rahmonali2803@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada XX asr boshlari Turkiston ma’rifatparvarlik harakatining yirik namoyandasi Abdulla Avloniyning ijtimoiy-pedagogik faoliyati va falsafiy-axloqiy qarashlari IMRAD formati talablari asosida keng qamrovli tahlil qilinadi. Tadqiqotda adibning milliy o‘zlikni anglash, jaholatga qarshi ma’rifat bilan kurashish g‘oyalari hamda uning “Turkiy Guliston yoxud axloq” asaridagi falsafiy-pedagogik konsepsiyalar o‘rganilgan. Avloniyning inson komilligi borasidagi ontologik va gnoseologik qarashlarining zamonaviy jamiyat transformatsiyasidagi ahamiyati ochib berilgan.

Kalit so‘zlar

Abdulla Avloniy, jadidchilik, falsafiy qarashlar, ma’rifatparvarlik, axloq falsafasi, Turkiy Guliston, inson komilligi, pedagogik tizim, ijtimoiy transformatsiya.

DOI: 10.5281/zenodo.23279611

Kirish

XX asr boshlarida Turkiston o‘lkasi chuqur ijtimoiy-siyosiy va ma’naviy turg‘unlik (tanazzul) davrini boshidan kechirayotgan edi. Chor Rossiyasining mustamlakachilik siyosati va ichki feodal-mutaassib qarashlar xalqni g‘ofillik va jaholat botqog‘iga tortgan edi. Bunday murakkab tarixiy sharoitda millatni uyg‘otish, uning ijtimoiy ongini tubdan o‘zgartirish va milliy mustaqillikka poydevor qo‘yish vazifasini jadidchilik harakati o‘z zimmasiga oldi. Bu harakatning eng serqirra va fidoiy namoyandalaridan biri shubhasiz Abdulla Avloniy (1878–1934) hisoblanadi.

Bugungi kunda Yangi O‘zbekistonda Uchinchi Renessans poydevorini barpo etish jarayonida jadidlar merosini va xususan, Abdulla Avloniyning falsafiy-pedagogik qarashlarini chuqur tadqiq etish dolzarb vazifalardan biridir. Avloniy shunchaki pedagog yoki adib emas edi; u jamiyatning ma’naviy kasalliklarini tashxislagan va ularni davolash yo‘llarini falsafiy asoslab bergan mutafakkirdir. Uning ma’rifatparvarlik konsepsiyasi falsafiy antropologiya, etika va ijtimoiy falsafa prinsiplariga tayanadi. Avloniyning “Tarbiya biz uchun ya hayot — ya mamot, ya najot — ya halokat, ya saodat — ya falokat masalasidir” degan fundamental tezisi uning butun falsafiy tizimining o‘zagini tashkil etadi.

Ushbu tadqiqotning maqsadi — Abdulla Avloniyning ijtimoiy-falsafiy va axloqiy qarashlarini uning amaliy pedagogik faoliyati bilan uyg‘unlikda tahlil qilish, mutafakkirning inson komilligi borasidagi falsafiy konsepsiyasining bugungi globallashuv davridagi ahamiyatini ko‘rsatib berishdan iborat.

Metodlar.

Tadqiqotning metodologik asosini ob’yektivlik, tarixiylik va tizimlilik prinsiplari tashkil etadi. Maqolani tayyorlashda quyidagi ilmiy uslublardan keng foydalanildi:

Tizimli va strukturaviy-funksional tahlil: Avloniyning falsafiy qarashlari alohida fragmentlar shaklida emas, balki yaxlit bir dunyoqarash tizimi sifatida o‘rganildi. Uning ontologik (borliq va inson), gnoseologik (ilm va ma’rifat) hamda etik (xulq va tarbiya) qarashlari o‘rtasidagi ichki bog‘liqlik tahlil qilindi.

Tarixiy-qiyosiy metod: Avloniy yashagan davrdagi an’anaviy sxolastik falsafiy maktablar (madrasalardagi dogmatik ta’lim) bilan mutafakkir ilgari surgan yangi usul (jadid) ta’lim tizimining konseptual asoslari solishtirildi. G‘arb va Sharq falsafiy tafakkurining Avloniy qarashlariga ta’siri qiyosiy o‘rganildi.

Germenevtik metod: Adibning fundamental asari hisoblangan “Turkiy Guliston yoxud axloq” (1913-yil) matni falsafiy va lingvistik jihatdan qayta talqin qilindi. Muallif tomonidan ishlatilgan “xulq”, “tarbiya”, “ilm”, “adolat” kabi kategoriyalarning falsafiy determinatsiyasi aniqlandi.

Natijalar

O‘tkazilgan tadqiqotlar va matniy tahlillar natijasida Abdulla Avloniyning falsafiy-ma’rifiy merosi bo‘yicha quyidagi muhim ilmiy natijalarga erishildi:

1. ***Inson falsafasi (Falsafiy antropologiya)***

Avloniy insonni tabiat va jamiyatning oliy gultoji deb biladi. Biroq, u insonga statik (o‘zgarmas) mavjudot emas, balki dinamik (tarbiya orqali shakllanadigan) jarayon sifatida qaraydi. Uning fikricha, inson tug‘ilganda sof tabiatga ega bo‘ladi (tabula rasa konsepsiyasiga yaqinlik), uning keyinchalik yaxshi yoki yomon shaxsga aylanishi mutlaqo ijtimoiy muhit va tarbiyaga bog‘liq. Mutafakkir inson mohiyatini ikki guruh fazilatlar asosida falsafiy tasniflaydi:

-Yaxshi xulqlar (Fazilatlar): Fatonat (zehnlilik), diyonat, adolat, iffat, hayo, shijoat, ilm va intizom.

-Yomon xulqlar (Razilatlar): Jaholat, g‘azab, kibr, hasad, adovat, yolg‘onchilik va dangasalik.

2. Bilish nazariyasi (Gnoseologiya)

Avloniy gnoseologiyasining markazida “Ilm” kategoriyasi turadi. U ilmni diniy va dunyoviyga ajratmaydi, balki ularni yagona maqsad — insoniyat baxt-saodatiga xizmat qildirish g‘oyasi atrofida birlashtiradi. U ilm olishni insonning ontologik ehtiyoji deb hisoblaydi. Avloniy o‘zining maktab tizimida ilk bor geometriya, astronomiya, geografiya va tabiiy fanlarni o‘qitish orqali xalqning dunyoqarashini kengaytirishga muvaffaq bo‘ldi. U yaratgan “Birinchi Muallim” va “Ikkinchi Muallim” darsliklari sof didaktik material bo‘lmay, balki atrof-olamni mantiqiy va empirik bilishning dastlabki falsafiy qo‘llanmalari edi.

3. Ijtimoiy-falsafiy va Telerazilik konsepsiyasi

Avloniy jamiyat taraqqiyotini materialistik va ma’naviy omillarning dialektik birligida ko‘rdi. Uning fikricha, iqtisodiy qoloqlik va qashshoqlikning tub ildizi — ma’rifatsizlikdir. Xalqni ijtimoiy zulmdan qutqarish uchun avvalo uning ongini ozod qilish lozim. Shu maqsadda u ommaviy axborot vositalarini (“Shuhrat”, “Osiyo” gazetalari) va teatrni (“Turan” truppasi) jamiyatni qayta qurishning falsafiy va mafkuraviy quroliga aylantirdi. U teatrni shunchaki ko‘ngilochar maskan emas, balki jamiyat o‘z illatlarini ko‘rib xulosa chiqaradigan “ibratxona” deb atadi.

Munozara

Abdulla Avloniyning falsafiy qarashlarini tahlil qilar ekanmiz, uning dunyoqarashi Sharqning klassik peripatetik falsafasi (Forobiy, Ibn Sino, G‘azzoliy) hamda Yevropa ma’rifatparvarlik davri (Russo, Lokk) g‘oyalari bilan hamohang ekanligini ko‘ramiz. Biroq, Avloniy bu g‘oyalarni Turkistonning o‘ziga xos ijtimoiy-diniy sharoitiga moslashtira oldi.

Ayniqsa, “Turkiy Guliston yoxud axloq” asaridagi axloq falsafasi Aristotelning o‘rtalik (oltin o‘rtalik) prinsipiga tayanadi. Masalan, u “shijoat”ni qo‘rqoqlik va telbalarcha jasorat o‘rtasidagi, ”iffat”ni esa nafsga qullik va butunlay tarkidunyochilik o‘rtasidagi muvozanat deb tushuntiradi. Bu esa Avloniyning chuqur falsafiy tahlil qobiliyatidan dalolat beradi.

Avloniyning falsafiy merosi bugungi kunda postmodern jamiyat inqirozlari, ma’naviy tahdidlar va globallashuv sharoitida g‘oyat muhim ahamiyat kasb etadi. Hozirgi davrda yoshlar ongini intellektual va axloqiy jihatdan himoya qilishda Avloniy ilgari surgan “hissiy tarbiya”, “fikriy tarbiya” va “jismoniy tarbiya” triadasi (uchligi) ta’lim tizimining fundamental asosi bo‘lishi kerak. U fikriy tarbiya haqida gapirganda: ”Fikriy tarbiya muallimlarning diqqatlariga suyalgan, vijdonlariga yuklangan muqaddas bir vazifadir”, – deb ta’kidlaydi. Bu qarash zamonaviy pedagogikada o‘qituvchining deontologik (kasbiy mas’uliyat) maqomini belgilashda muhim falsafiy asos bo‘ladi.

Biroq shuni ham ta’kidlash lozimki, sovet davri mafkurasi Avloniy asarlarini uzoq vaqt davomida faqat sinfiy kurash prizmasidan talqin qildi, uning diniy-falsafiy va milliy o‘zlikni asrashga qaratilgan fundamental g‘oyalarini yashirdi. Bugungi mustaqillik davri metodologiyasi Avloniyni marksistik qoliplardan xoli, milliy renessansning strategik mutafakkiri sifatida qayta kashf etish imkonini bermoqda.

Xulosa

Abdulla Avloniy — shunchaki maktabdor yoki oddiy ijodkor emas, balki o‘z davrining ijtimoiy inqirozlarini falsafiy idrok eta olgan, jamiyatni ma’rifat orqali transformatsiya qilish loyihasini ishlab chiqqan yirik mutafakkirdir. Uning ma’rifatparvarlik faoliyati falsafiy teranlik, etik yuqori prinsiplar va amaliy fidoiylik ustiga qurilgan.

Avloniy inson mohiyatini tarbiya va ilm orqali o‘zgartirish mumkinligini isbotlab, milliy g‘oya va milliy falsafaning shakllanishiga ulkan hissa qo‘shdi. U qoldirgan boy falsafiy va pedagogik meros bugungi kunda O‘zbekistonda uchinchi Renessans poydevorini mustahkamlashda, yosh avlodni intellektual salohiyatli va yuksak axloqiy fazilatli insonlar etib tarbiyalashda konseptual dasturulamal bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References)

1. Avloniy, Abdulla. *Turkiy Guliston yoxud axloq*. – Toshkent: O‘qituvchi, 1992. – 96 b.
2. Avloniy, Abdulla. *Tanlangan asarlar*. Ikki tomlik. – Toshkent: Ma’naviyat, 1998.
3. Mirziyoyev, Sh.M. *Yangi O‘zbekiston strategiyasi*. – Toshkent: O‘zbekiston, 2021.
4. Qosimov, B. *Milliy uyg‘onish: jasorat, ma’rifat, fidoiylik*. – Toshkent: Ma’naviyat, 2002. – 400 b.
5. Dolimov, U. *Turkistonda jadid maktablari*. – Toshkent: Universitet, 2006. – 128 b.
6. Sharafiddinov, O. *Ijodni anglash baxti*. – Toshkent: Sharq, 2004.
7. Karimov, N. *Jadidchilik fenomenining falsafiy-tarixiy asoslari*. – Toshkent: Fan, 2018.
8. Aliyev, A. *Jadidchilik harakati va Abdulla Avloniy dunyoqarashi*. // O‘zbekiston falsafasi va huquqi jurnali. – 2022, №3. – B. 45-52.
9. Zunnunov, A. *Pedagogika tarixi*. – Toshkent: Sharq, 2002.